

Aqshin YENİSEY
Şair, esseist

Yəhudilərlə azərbaycanlıların dostluğu – Xəzərilərin tarixi mirası

Tez-tez sosial şəbəkələrdə, yaxud fərqli beynlərin yığıldığı istər intellektual, istər "vaxt sallaqçanaları" olan dedi-qodu mühtilərində dolayan və özünü klišeləşmiş bir cavab axtaran suallardan biri də budur ki, yəhudilərlə azərbaycanlıların dostluğu hansı köklü, fundamental səbəbə dayanır və biz bunu niyə bilmirik? Nə üçün yəhudilər ta Roma dövründən üzü bu yana Qüdsdə ermənilərlə məhəl qonşuları olduqları halda onlara deyil, azərbaycanlılara dost münasibəti bəsləyirlər? (Montefiorenin "Yerusalem" kitabında müəllifin gizləməyə çalışdığı, amma diqqətli oxucunun nəzərindən yayınmayan bir fakt var ki, ermənilər türklərdən qabaq yəhudilərə xəyanət ediblər, sonra növbə osmanlılara, indi də, deyəsən, ruslara çatıb). Yuxarıda cütlədiyim suallarla özüm də tez-tez qarşılaşdığım üçün bu yazımda bu dostluğun tarixi haqqında bəzi mənbələrdən oxuduğum faktları ümumiləşdirərək yazmağı qərara aldım. Tarixçi deyiləm, ona görə də yazını tarixi iddia kimi oxumamağınızı tövsiyə edirəm.

Yəhudi-azərbaycanlı dostluğunun ana səbəbinə gəlmək üçün tarixin yerin altında qalan alt qatlarına cəmmək lazımdır. Hər şey ondan başladı ki, 370-ci illərdə hun atıqları Avropada göründülər. Hunların arxasınca isə IV əsrdən başlayaraq bu torpaqlara köç edən Xəzərilər bölgədə dövlət olaraq ortaya çıxdılar və üç əsr (650-969) Dneprdən Volqa vadisinə qədər ərazilərə və bütün Qafqaza hökm etdilər. Xəzərilər xristian Bizans və müsəlman ərəblərə qarşı sülalə siyasəti olaraq yəhudiyyəni seçsələr də, onların böyük qismi bütərəst və ya şaman idi. Etimoloji mənası "gözərgilər" anlamına gələn Xəzərilər adı onların köçəriyyəsinə işarə edən bir adlandırmaya idi. Ərəb tarixçilər Xəzərilərə farsca "Hazaran", türkce "Sabar" deyildiyinə əsaslanaraq, Xəzərilərin Göytürk Xaqanlığının Qərb qolunu təşkil edən Sabirlərin xələfləri olduğunu söyləyirlər. Ümumiyyətlə, Xəzərilərin, əsasən, Orta Asiyadan gələn Xəzər dənizi ilə Qara dəniz arasındakı bölgədə məskunlaşdıqları qəbul edilir.

558-ci ildə Xəzərilər ilk dəfə bu bölgədə dövlət qurdular və 620-ci ildən sonra Göytürk İmperatorluğundan ayrılaraq müstəqil oldular. VII əsrin ortalarından etibarən islamın yayıldığı dövrlərdə Xəzərilərlə islam orduların qarşı-qarşıya gəlməyə başladılar.

Xəlifə Əmərin dövründə islam orduların Xəzəri imperiyasının tərkibində olan və bu gün Dərbənd kimi bildiyimiz "Bab əl-Əbvab"ı (Qapılar Qapısı) fəth etdi. Xəlifə Məmunun dövlətinə qədər Xəzərilər müsəlmanlara dirənsələr də, Məmunun dövləti ilə Xəzərilərin islamı qəbul etdiyi tarixə məlumdur.

Xəzərilərdən günümüzdə qədər gəlib çıxan iki sənədin ibrancə yazılması və onların İvrit əlifbasından istifadə etmələri bütün tarixçilər tərəfindən mübahisəsiz qəbul olunsada, Xəzərilərin yəhudiyyəni qəbul etməsi ilə bağlı fərqli fikirlər var. Xəzərilərin ucdantutma hamısının yəhudiyyəni qəbul etdiyini söyləyən iddialarla yanaşı, yalnız xaqanın və sülaləsinin yəhudiyyəni qəbul etdiyini deyənələr də var.

Bəzi yəhudişünaslar isə Xəzər İmperatorluğunda üç dinin də rəsmi dövlət dini olduğunu, xaqanın cümə günü islamın, şənbə günü yəhudiyyəni, bazar günü isə xristianlığın ibadət və ayinlərini yerinə yetirdiyini söyləyirlər. Məsələn, İbn Rüşd yalnız Xəzəri hakim sülaləsinin yəhudiyyəni qəbul etdiyini, əhalinin isə üç dinlə bərabər, qədim türk inancı olan göytanrıçılığa da inandığını yazır.

Üç dinə sitayiş Xəzərilərin çökməsindən sonra fərqli bir mənzərə yaratdı; xristian xəzərilər rus boyalarına çevrildilər, müsəlman xəzərilər xarəzmlər kimi tarixdə yerlərini aldılar. Yəhudi xəzərilər isə, əsasən, Şərqi Avropaya köç etdilər. Hətta bu gün Eran Əlxayk kimi genetiklər aşkinaların (Şərqi və Mərkəzi Avropa yəhudiləri) əcdadlarının Xəzər bölgəsində yaşayan türk tayfaları olduğunu iddia edirlər.

IX-X əsrlərdə ruslarla ərəblər arasında sərhəd rolunu oynayan Xəzərilər çağdaş rus mədəniyyətinin bünövrəsini yaradan və formalaşdıran bir mədəniyyət kimi də tarixçilərin diqqət mərkəzindədir. Rus tarixçisi Bartold yazır ki, 839-cu ildə yaranan ilk rus ittifaqının başçısı özünə, xəzərilərin təbirincə, xaqan adını vermişdi, 988-ci ildə xristianlığı ruslara ucdantutma qəbul etdirən Vladimir də xaqan idi. "Tamğa"dan (damğa) "Таможня"ya, qorupuzdan balalaykaya qədər bir çox hərbi, siyasi, iqtisadi, mədəni irsi ruslar xəzərilərdən mənimsəmişdilər.

İslam mənbələri xəzərilərin xəlifə Harun ər-Rəşid dövründə, yəni 785-ci ildə yəhudiliyi qəbul etdiyini yazsa da, bəzi qaynaqlar yəhudiliyə keçidin 670-ci ildə Sakaryadan bu imperatorluğa köç edən İsak Sanqari adlı Qarayı məzhəbindən olan yəhudi müdrikin Xəzəri xaqanı ilə görüşündən sonra baş tutduğunu yazır. Xəzərilərin yəhudiliyi qəbul etdiyinin yeganə yazılı mənbəyi xəzəri xaqanı Yusifin məktubudur.

Əndəlüs tarixçisi əl-Bəkrinin yazdıqları da bu məktubda deyilənləri təsdiqləyir; əl-Bəkr yazır ki, Xəzəri xaqanı hər üç dinin nümayəndələrini sarayına çağırır, müzakirə təşkil edib, axırda ən çox inandığı sözləri yəhudi din xadimindən eşitdiyini söyləyərək yəhudiliyə tapındığını elan edib.

Xəzərilərin yəhudiliyi qəbul etməsini VIII əsrin ortalarında Bizansdan sürgün edilən Qarayı yəhudilərinin bu bölgələrə üz tutmaları və Xəzərilər tərəfindən xoş qarşılanmaları ilə bağlayan iddialar da mövcuddur. Krım və Xəzəri imperatorluğunda məskunlaşan köçkün yəhudilərin bir qismi Xəzəri dövləti dağıldıqdan sonra Şərqi Avropaya üz tutub, bir qismi isə indiki Azərbaycan ərazisində yaşayan dağ yəhudiləri kimi həmişəlik bu torpaqları özünə vətən seçib.

Məşhur "Yerusəlim" kitabının müəllifi Saymon Montefiore də yazır ki, 1948-ci ildə qurulan İsrail dövlətindən əvvəlki son yəhudi dövlətini tarixdə IX əsrdə Xəzərilər yaradıb. Yəni xəzərilər yəhudilərə qucaq açmaqla qalmayıb, eyni zamanda, onların Qüdsdə dövlət qurmalarına da kömək edib.

Bütün bu tarixi faktlar onu göstərir ki, bu gün yəhudilər bizi Qafqazda Xəzərilərin varisləri kimi qəbul edirlər. O Xəzərilərin ki, onlar Bizansdan qovulan yəhudilərə öz torpaqlarını "yeni vətən" etməklə yanaşı, IX əsrdə yəhudi dövlətini də bərpa ediblər. Bəlkə də, bu gün yəhudilərin Azərbaycana dost münasibəti hər üç dinə öz evində yer verən multikultural babalarımızın yəhudilərə etdiyi bu yaxşıqların əvəzini onların nəvələrinə qaytarmaq cəhdidir.